

VÜSALƏ BABAYEVA
ADU
Rəşid Behbudov 134
vusale_babayeva@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FEİLİN ŞƏKİL KATEQORİYASININ QARŞILIQLI MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Xülasə

Müasir dilçilikdə maraq doğuran sahələrdən biri də feilin vasitəli şəkillərinin öyrənilməsidir. Feilin vasitəli şəkilləri barədə uzun illər tədqiqat aparılmış, fərqli fikirlər söylənmişdir. Tədqiqat aparən dilçilərdən O.Musayev, Ə.Xəlilov, İ.Rəhimov, L.V.Kauşanskaya, M.Qanşına və başqa dilçilərin adlarını çəkmək olar. Doğrudur, feilin vasitəli şəkillərinin tədqiq edilməsi, ümumiyyətlə, nitq hissələri arasında geniş yer tutan feilin struktur, semantik, tipoloji baxımdan tədqiq edilməsi uzun illərin tədqiqatlarına söykənsə də, lakin hələ də bu mövzu aktuallığını saxlamaqdadır. İngilis dilində işlədilən istər şifahi, istərsə yazılı mətnlərdə feilin vasitəli şəkillərinin təzahür formaları maraq mərkəzindədir. Bu da bu sahədə aparılan tədqiqatların sayının artmasına səbəb olur.

Feilə məxsus olan qrammatik kateqoriyalardan şəkil kateqoriyası fərqləndirilir. M.Hüseynzadənin yazdığına görə müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklində ifadəsi feilin şəkil kateqoriyası adlanır. Bu onu ifadə edir ki, feilin şəkil kateqoriyası danışanın nöqtəyi-nəzərində müəyyən hərəkətin, hadisənin həqiqətə münasibətini bildirir.

Açar sözlər: feil, kateqoriya, məna, vasitə, şəkil, üslub

Şəkil kateqoriyası modallığın qrammatik-morfoloji yolla ifadə üsulu hesab edilir. Feilin şəkil kateqoriyası, həmçinin funksional-semantik mərkəz rolunu oynayır. Şəkil kateqoriyası qrammatik kateqoriya kimi nəzərdə tutularaq müəyyən hüdudlara malik olmalıdır. Z.Budaqova yazır: “Azərbaycan dilində müxtəlif modallıqların leksik, leksik-semantik ifadə üsulları şəkil kateqoriyasının “ərazisində” qalır” (4, s.34). Şəkil kateqoriyası sistem şəklində konkret morfoloji əlamətlərin qrammatik mənalarının məcmusundan ibarətdir və qrammatik kateqoriya kimi yalnız feilin şəxslə formasını əhatə edir (2, s. 307).

O.Musayev yazır: “Feilin şəkil kateqoriyası hərəkətin həqiqətə olan münasibətini əks etdirir, yəni hərəkətin həqiqət, arzu, xahiş, şərt, məsləhət, istək və s. olduğunu göstərir (9, s.216).

Müasir ingilis dilində feilin xəbər kateqoriyasının üç şəkli müəyyən edilmişdir. Onları belə sıralaya bilərik:

- 1) Xəbər şəkli (The Indicative Mood);
- 2) Əmr şəkli (The Imperative Mood);
- 3) Vasitəli şəkli (The Oblique Mood).

Həm Azərbaycan dilində, həm də ingilis dilində feilin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin, mövcud olan real fakt, həqiqət olduğunu bildirir. Nümunə verək:

/The woman has two children// “Qadının iki uşağı var”.

/N.Ganjavi wrote many novels many years ago// “N.Gəncəvi uzun illər əvvəl çoxlu əsərlər yazdı”.

L.V.Kauşanskaya yazır: “Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəkli yerinə yetirilməsi zəruri olan, həyata keçirilməsi lazım olan şərtləri ifadə etmək üçün işlədilir” (5, s. 124). Məsələn:

/If we have time, we shall go to the museum// “Vaxtımız olsa, muzeyə gedəcəyik”.

Həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində feilin xəbər şəkli geniş şəkildə işlənir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin üç zamanı, hər zamanın isə dörd forması vardır. Qeyd edək ki, zaman formaları həm məlum, həm də məchul növdə işlənə bilər.

İngilis dilində feilin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin, mövcud olan real fakt, həqiqət olduğunu bildirir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəkli yerinə yetirilməsi zəruri olan, həyata keçirilməsi lazım olan şərtləri ifadə etmək üçün işlədilir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin üç zamanı, hər zamanın isə dörd forması vardır. Qeyd edək ki, zaman formaları həm məlum, həm də məchul növdə işlənə bilər. Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də məlum növdə feil subyektiv işin icrasında fəal iştirak etdiyini bildirir, subyekt cümlənin mübtədası funksiyasında çıxış edir. Məlum növdə həm təsirli, həm də təsirsiz feillər eyni olaraq işlənir. O.Musayev yazır: “İngilis dilində feilin məlum növünün özünəməxsus şəkli əlaməti müşahidə edilmir” (9, s.140). Feilin məlum və ya məchul növdə işlənməsi yalnız oppozisiya vasitəsilə, yəni həmin feilin məchul növ şəkli vasitəsilə aşkar edilir:

Did- was done, brought-was brought, swept – was swept;

İndiki zamanın qeyri-müəyyən formasının Azərbaycan dilində qarşılığı feilin indiki zaman forması ilə tərcümə edilir. Məsələn,

/He goes to university every day// “O, hər gün universitetə gedir”.

/My father usually reads a newspaper in the morning// “Atam adətən səhər qəzet oxuyur”.

İndiki zamanın qeyri-müəyyən forması şərt budaq cümlələrində işlənərkən, dilimizə feilin şərt forması, zaman budaq cümlələrində isə feili bağlama, yaxud feil+sifət+qoşma vasitəsilə tərcümə edilir. Nümunələrə baxaq:

1. */If he comes in time, we shall visit you// “(Əgər) o vaxtında gəlsə, biz sənə baş çəkəcəyik”.*

2. */She is always glad when she sees us// “O, həmişə bizi görəndə, şad olur”.*

3. */I shall inform him as soon as he phones// “O, zəng edən kimi, mən onu xəbərdar edəcəyəm”.*

Keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formasının Azərbaycan dilində qarşılığı hərəkətin növündən asılı olur.

Nümunə 1:

/I sent a telegram to my girl-friend yesterday// “Mən dünən qız dostuma teleqram göndərdim”.

/They went to the country last year// “Onlar keçən il kəndə getdilər”.

Bu nümunələrdə keçmiş zamanın qeyri-müəyyən formaları (*sent, went*) keçmişdə icra olunmuş baş vermiş hərəkətləri bildirir və Azərbaycan dilinə feilin şühudi keçmiş zaman formasına uyğun gəlir.

Nümunə 2:

/He went to the library every week// “O, hər həftə kitabxanaya gedərdi”.

/She visited her granny every year when she came here// “O, hər il buraya gələndə, nənəsinə baş çəkərdi”.

Bu nümunələrdə keçmiş zamanın qeyri-müəyyən forması keçmişdə təkrarən baş vermiş hərəkətləri ifadə edir və Azərbaycan dilində müzarelə keçmişə uyğun gəlir.

İngilis dilində işlənən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması kontekstdən asılı olaraq, Azərbaycan dilinə ya gələcək zamanın qəti, yaxud da qeyri-qəti forması ilə tərcümə edilir. Nümunələrə baxaq:

/He will visit us// “O, (hökmən) bizə baş çəkəcək”.

/He will visit us// “O, (güman ki) bizə baş çəkəcək.

Qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə zamanı kontekstdən və danışanın məqsədindən asılı olaraq gələcək zamanın qəti forması, ya da qeyri-qəti forması işlədilə bilər.

Keçmişə nəzərən gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması Azərbaycan dilinə ya gələcək zamanın qeyri-qəti, ya da qəti forması ilə tərcümə edilir. Məsələn,

/He said that he would come the next day// “O, dedi ki, o biri gün gələcək”.

O.Musayev yazır: “Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı qeyri-qəti, yaxud qəti gələcək zamanın işlədilməsi kontekstdən və danışmaq məqamından asılı olaraq müəyyən edilir” (9, s.120). Belə ki, yerinə yetirilən hərəkətin icrasında əminlik, qətilik varsa, gələcək zamanı qəti forması, yerinə yetirilən hərəkətin icrasında güman, ehtimal varsa, o halda gələcək zamanın qeyri-qəti forması işlədilir.

İndiki zamanın davamedici forması Azərbaycan dilində feilin indiki zaman forması ilə tərcümə edilir:

/He is going to the park// “O, parka gedir”.

/They are doing their homework// “Onlar ev tapşırıqlarını edirlər”.

Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində feil mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik olan əsas nitq hissəsi hesab olunur. Hər iki dildə feilin kateqoriyalar sistemi zəngindir. Feil şəxslə və şəxssiz formalarda ünsiyyətə xidmət edir, təsirli və təsirsiz olur, məlum və məchul növdə olur, subyektlə obyekt arasındakı əlaqə və münasibətləri üzə çıxara bilir. Feil zamana, şəkil əlamətlərinə və şəxsə görə dəyişə bilər.

Hər iki dildə feilin *şəxs*, *kəmiyyət*, *zaman*, *növ*, *tərz* və *şəkil* kimi altı qrammatik kateqoriyası vardır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində feillərin *sadə*, *düzəltmə*, *mürəkkəb* formaları fərqləndirilir. Feilin qrammatik kateqoriyaları aşağıdakılardır:

- 1) şəxs kateqoriyası;
- 2) kəmiyyət kateqoriyası;
- 3) tərz kateqoriyası;
- 4) zaman kateqoriyası;
- 5) növ kateqoriyası;
- 6) şəkil kateqoriyası.

Feilə xas olan əsas qrammatik kateqoriyalardan biri şəkil kateqoriyası hesab edilir. Şəkil kateqoriyası müxtəlif modallıqların dildə sistem şəklində ifadəsinə xidmət edir. Şəkil kateqoriyasının dildəki funksiyası danışanın nöqtəyi-nəzərindən müəyyən hərəkətin, hadisənin gerçəkliyə münasibətini bildirməkdir. Azərbaycan dilində şəkil kateqoriyası sistem şəklində konkret morfoloji əlamətlərin qrammatik mənalının məcmusundan ibarətdir və qrammatik kateqoriya kimi yalnız feilin şəxslə formasını əhatə edir. Müasir Azərbaycan dilində feilin aşağıdakı şəkil kateqoriyaları müəyyən olunmuşdur: *xəbər şəkli*, *əmr şəkli*, *arzu şəkli*, *vacib şəkli*, *şərt şəkli* və *lazım şəkli*.

Müasir ingilis dilində də feilin şəkil kateqoriyası Azərbaycan dilində olduğu kimi, hərəkətin həqiqətə olan münasibətini bildirir və hərəkətin *həqiqət*, *arzu*, *xahiş*, *şərt*, *məsləhət*, *istək* və s. olduğunu göstərir. Müasir ingilis dilində feilin xəbər kateqoriyasının üç şəkli vardır: *xəbər şəkli*, *əmr şəkli*, *vasitəli şəkli*. Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində *vacib* və *lazım şəkilləri* mövcud deyildir.

Müqayisə olunan dillərdə feilin xəbər şəkli icra edilən hərəkətin, mövcud olan halın real fakt, həqiqət olduğunu bildirir.

Müasir ingilis dilində feilin xəbər şəklinin üç zamanı (*indiki, keçmiş, gələcək*), hər zamanın dörd forması (*qeyri-müəyyən, davamedici, bitmiş və bitmiş davam edici*) vardır. Zaman formalarının çoxu həm məlum, həm də məchul növdə işlənə bilər.

Azərbaycan dilində feilin xəbər şəklinin üç zamanı: *indiki, keçmiş və gələcək* müəyyən edilmişdir. Lakin, Azərbaycan dilində feilin zamanları daxilindəki bölgünün sayı bir qədər dəqiq hesab edilmir. Bununla belə, aşağıdakı bölgünü təqdim edə bilərik:

1) Keçmiş zaman. Keçmiş zamandakı işin qəti bitib-bitməməsindən asılı olaraq iki bölgüsünü verə bilərik: 1) keçmiş zamanın sadə formaları; 2) keçmiş zamanın mürəkkəb formaları. Sadə keçmiş zamanın iki növü vardır: *şühudi keçmiş və nəqli keçmiş*.

2) Keçmiş zamanın mürəkkəb formaları: 1) uzaq keçmişin birinci formaları; 2) uzaq keçmişin ikinci formaları.

3) İndiki zaman və davamlı indiki zaman.

4) Gələcək zaman. Gələcək zamanın iki növü fərqləndirilir: 1) qəti gələcək zaman; 2) qeyri-qəti gələcək zaman.

Azərbaycan dilində şərt şəklinin mənası xüsusi morfoloji əlamətlə, yəni *-sa, -sə* şəkilçisi ilə ifadə olunduğu halda, müasir ingilis dilində feilin xəbər şəkli həyata keçirilməsi, icrası mümkün olan şərtləri ifadə etmək üçün işlədilir.

Müasir Azərbaycan dilində olduğu kimi, müasir ingilis dilində də feilin əmr şəkli hər hansı bir hərəkətin, yaxud işin yerinə yetirilib, yaxud yetirilməməsi haqqında danışanın *əmr, təklif, xahiş və ya məsləhətini* bildirmək üçün işlədilir.

Müasir ingilis dilində feilin vasitəli şəklinin dörd forması var:

- 1) Subjunktiv I;
- 2) Subjunktiv II;
- 3) Sapozişinal;
- 4) Kandişinal.

Müasir ingilis dilində feilin subjunktiv şəklinin özünəməxsus morfoloji əlaməti yoxdur.

Azərbaycan dilində arzu şəklinin əmələ gəlməsi üçün feilin kökünə *-a/-ə* şəkilçilərindən biri artırılır. Feilin arzu şəkli real şəkildə olmayan, lakin icrası subyekt tərəfindən arzu edilən, gərəkli sayılan hərəkətləri ifadə etmək üçün işlədilir.

Azərbaycan dilində feilin vacib şəkli də mövcuddur. Feilin vacib şəkli xüsusi morfoloji əlamətə malikdir və əsas mənası müəyyən hərəkətin icrasının vacib, zəruri olmasını ifadə edir. Vacib şəklinin morfoloji əlaməti *-malı, -məli* şəkilçisidir.

Şərt şəklinin icrası zamanı konkret hərəkət müəyyən şərtlə bağlanır. Azərbaycan dilində şərt şəklinin mənası xüsusi morfoloji əlamətlə, yəni *-sa, -sə* ilə ifadə olunur. Bu şəkilçilər ya feil kökünə, ya da inkarlıq və növ şəkilçilərindən sonra işlənir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 360 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə, Bakı: Azərpress, 1982, 510 s.
3. Hüseyinzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfolojiya. Bakı: Şərq-qərb, 2007, 280 s.
4. Budaqova Z. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1969, s.34-38.
5. Kauşanskaya V.L., R.L.Kovner. English Grammar. St.Petersburg, 1973, s.320.
6. Ганшина М.А., Василевская Н.М. English Grammar. М.: Высшая школа, 1964, s.600.
7. Huseynov A. İngilis dilinin nəzəri qrammatikası üzrə mühazirələr toplusu. Bakı, "Mutarjim". 2015, s.386.

8. Musayev O., Hacıyev E., Hüseynov A. A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı: Qismət, 2009.

9. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası (*praktik və nəzəri*). Bakı: Qismət, 2007, s.590.

Babayeva V.

The comparative analyses of the oblique mood in the English and Azerbaijan languages

Summary

The verb is considered to be a notional part of speech which has complex peculiarities. The categories of the verb are very rich in both of the languages. The verb serves the communication either in the verbal form or in the non-verbal form. Besides, the verb may be transitive and intransitive, active and passive. The verb can express the relationship between the subject and the object. The verb may change according to the tense, mood, and person.

In the comparative languages the verb has the following grammatical categories such as person, number, tense, voice, aspect, and mood. Generally, there are six grammatical categories of the verb. The verb has simple, derivative and compound forms in English and in Azerbaijan.

The category of mood is one of the grammatical categories of the verb. This grammatical category serves to express the ways of expressing modality in the language. The function of the category of mood in the language is to denote the attitude of the speaker to the reality. The category of mood in Azerbaijani language consists of a set of grammatical meanings of concrete morphological features in the form of system and covers only a feather-shaped form as a grammatical category.

There are the following grammatical categories in the Azerbaijan language. They are *the indicative mood, the imperative mood, the subjunctive mood, the urgent mood, and the essential mood*.

Key words: verb, category, meaning, means, mood, style

Бабаева В.

Сравнительный анализ сослагательного наклонения в английском и Азербайджанском языке

Резюме

Глагол считается главной частью речи, который имеет сложные особенности. В обоих языках глагол очень богат своими категориями. Глагол служит коммуникации и в глагольной и в неглагольной форме. Кроме этого, глагол может быть переходным и непереходным, активным и пассивным. Глагол может выражать отношение между подлежащим и дополнением. Глагол изменяется в соответствии времени, наклонения и лица. В сравнительных языках глагол имеет следующие грамматические категории, такие как лицо, число, время, залог, аспект и наклонение. В общем имеются шесть грамматических категорий глагола. Глагол имеет простую, производную и сложную формы в английском и Азербайджанском языке.

Категория наклонения одна из грамматических категорий глагола. Эта грамматическая категория служит для выражения модальности в языке. Функция категории наклонения в языке- обозначить отношение говорящего к реальности. Категория наклонения в Азербайджанском языке состоит из ряда грамматических значений конкретных морфологических черт в форме системы и охватывает только конкретную форму как грамматическую категорию.

В Азербайджанском языке существуют следующие грамматические категории. Это изъявительное наклонение, повелительное наклонение, сослагательное наклонение, наклонение важности и необходимости.

Ключевые слова: глагол, категория, значение, средства, наклонение, стиль

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 20.07.2019

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cəmil Babayev tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.